

ГЕНЕЗА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ

GENESIS OF CRIMINAL LIABILITY FOR WAR CRIMES

Васильцун І.І., ад'юнкт кафедри військового права та правоохоронної діяльності

Національний університет оборони України

У статті на основі проведеного аналізу розглянуто генезу кримінальної відповідальності за воєнні злочини. Наданий довідковий матеріал щодо відповідних положень міжнародного гуманітарного права, а також наведені окремі історичні приклади.

В житті будь-якого суспільства будь-якої епохи, яка була, є і буде, обов'язково панували як мирний, так і воєнний час. Людська цивілізація в постійно намагається прогресивно розвиватися та формувати свій потенціал. Однак усі ці позитивні здобутки неможливі, на жаль, без існування логічнообумовленої небезпеки, як економічного, так і військово-політичного характеру.

Однією з проблем сучасності, яка хвилює людство, є проблема збройних конфліктів, адже вони несуть за собою ряд негативних наслідків у вигляді порушень норм міжнародного гуманітарного права, а також є причиною ще однієї великої глобальної проблеми людства – проблеми забезпечення прав та свобод окремих категорій населення в умовах збройних конфліктів.

Для України питання притягнення до кримінальної відповідальності винних у вчиненні воєнних злочинів осіб є особливо актуальним, зважаючи на триваючу російсько-українську війну та ті воєнні злочини, які країна агресор вчиняє на нашій території.

Однією з основних ознак міжнародного права є його ефективність. Особлива увага в цьому відношенні приділяється міжнародно-правовій відповідальності, переслідуванню осіб що вчинили воєнні злочини та притягнення їх до кримінальної відповідальності.

Воєнні злочини викликають особливе занепокоєння через їх високу небезпеку та низьку ефективність кримінального переслідування. Терор і війни, а також їхні наслідки завжди викликали страх у міжнародній спільноті. У світлі гібридних збройних конфліктів, воєнні злочини набувають більш поширеного характеру та мають високі шанси бути прихованими. Зважаючи на це, актуальність генези кримінальної відповідальності за воєнні злочини пояснюється тим, що нині виникає необхідність у розробці нового теоретико-академічного підходу до визначення воєнних злочинів, розуміння їх характеру з метою відновлення справедливості у міжнародному праві.

Ключові слова: воєнний злочин, кримінальна відповідальність, міжнародне гуманітарне право, право збройних конфліктів.

Based on the analysis, the article examines the genesis of criminal responsibility for war crimes. Background material on certain provisions of international humanitarian law is provided, as well as some historical examples.

In the life of any society of any era that was, is and will be, both peacetime and wartime must prevail. Human civilization is currently trying to develop progressively, forming its potential. But all these positive gains are impossible, unfortunately, without the existence of a logically determined danger, both economic and military-political in nature.

One of the modern problems that worries humanity is the problem of armed conflicts, because they carry a number of negative consequences in the form of violations of the norms of international humanitarian law, and are also the cause of another major global problem of humanity – the problem of ensuring the rights and freedoms of certain categories of the population in conditions of armed conflicts.

For Ukraine, the issue of criminal prosecution of persons guilty of war crimes is particularly relevant, given the ongoing Russian-Ukrainian war and the war crimes committed by the aggressor country on our territory.

One of the main features of international law is its effectiveness. In this regard, special attention is paid to international legal responsibility, prosecution of international crimes and punishment of the guilty.

War crimes are of particular concern because of their high danger and low effectiveness of prosecution. Terror and wars, as well as their consequences, have always caused fear in the international community. In the light of hybrid armed conflicts, international war crimes become more widespread and have a high chance of being hidden. Considering this, the relevance of the topic of the genesis of criminal responsibility for war crimes is explained by the fact that now there is a need to develop a new theoretical and academic approach to the definition of international war crimes, understanding their nature in order to restore justice in international law.

Key words: war crime, armed conflict, criminal responsibility, international humanitarian law.

Виклад основного матеріалу. Утворення такої самостійної галузі міжнародного права як міжнародне кримінальне право відбулось після закінчення Другої світової війни. В основу його створення було покладено необхідність притягнення до кримінальної відповідальності воєнних злочинців, а також осіб, які вчинили злочини проти миру та міжнародної безпеки шляхом розв'язання війни / збройних конфліктів. Проте, зародження основ кримінальної відповідальності за воєнні злочини відбувалось задовго до цього.

Правила ведення війни існували у різних народів здавна, відповідно до них нападники, які чинили дії насильницького характеру стосовно приватних осіб чи їх власності, притягувались до відповідальності. Зокрема, перші канонічні завіти Святого Августина та концепції Аристотеля містили правила, які встановлювали форми ведення війни.

Для Августина справедлива війна є «механізмом подолання, який використовують праведники, які прагнуть отримати громадянство в Граді Божому» [1]. Він відмічав також, що з точки зору традиційного поняття *jus ad bellum* (справедливої війни), війна є механізмом подолання для праведних суверенів, які гарантують, що їхні насильницькі міжнародні зіткнення будуть мінімальними, відображенням Божественної волі в найбільшій мірі та завжди виправданими.

На серйозні гуманітарні міркування вказують дії та заяви пророка Мухаммеда та раннях халіфів ісламу. Зокрема у відомому указі Абу Бакр ас-Сіддік, перший халіф, сказав своєму воєначальнику: «Зупиніться, о люди, щоб я міг дати вам десять правил для керівництва на полі бою. Не зраджуйте і не звертайте з вірного шляху. Ви не повинні калічити мертві тіла; не вбивайте ні жінку, ні дитину, ні старого чоловіка; не вирубуйте плодоносні дерева; не руйнуйте населені території; не ріжте овець, корів чи верблюдів ворогів, окрім їжі; не спалюйте фінікових пальм і не затоплюйте їх; не привласнюйте здобич і не будьте винними у боягузтві... Ймовірно, ви проходитемете повз людей, які присвятили своє життя чернечому служінню; залиште їх у спокої» [2]. За порушення заборон передбачалось покарання.

У часи Середньовіччя прибічники католицької церкви створювали різні установи з метою захисту певних категорій осіб під час війн: жінки, діти, люди похилого віку, священнослужителі тощо. Однією із таких була установа «Світ господа». Існували також установи, що створювались з метою внесення заборони стосовно ведення війн у дні релігійних свят. У разі недотримання вказаних заборон до порушників застосовувалась кара. Однією із таких була установа «Перемир'я Господа».

Крім того, перші ідеї стосовно обмеження воюючих у виборі засобів та методів ведення воєнних дій також

з'явилися у часи Середньовіччя та підтримувалися середньовічними юристами-правниками. Ще у XIII столітті Фома Аквінський у своїй праці «Summa Theologicae» обговорював не тільки виправдання війни, але й види діяльності, які допустимі (для християнина) на війні [3]. Думки Аквінського стали моделлю для пізніших схоластів і юристів, щоб розширити їх і поступово універсалізувати за межі християнського світу – особливо, наприклад, у відносинах з народами Америки після вторгнення європейців на континент.

Можна констатувати, що у давні часи, а також часи античності та середньовіччя тільки зароджуються обмеження та заборони стосовно ведення війни, одночасно з цим зароджується і практика притягнення до кримінальної відповідальності за серйозні порушення законів і звичаїв війни. Зокрема, про це свідчить той факт, що вже у 1474 році відбувся перший міжнародний процес над воєнним злочинцем, якого звали Петером фон Хагенбахом [4, с. 1].

У подальшому тематика гуманізації війни та притягнення до відповідальності за порушення її звичаїв та законів розроблялась представниками епохи Просвітництва. Зокрема, один із них – Еммеріх де Ваттель, який був швейцарським юристом, встановив у своїй відомій праці під назвою «Право людей, або Принципи природного права, що застосовуються до поведінки та справ націй та суверенів» (1758 р.) найбільш важливі засади того, що з часом отримало назву міжнародного гуманітарного права, тобто права збройних конфліктів. Він відзначав, що «воюючі сторони не повинні мати необмеженого вибору засобів ведення війни та що необхідно утримуватися від заподіяння зайвої шкоди» [5, с. 23–24].

Також у 1758 році Еммеріх де Ваттель опублікував посібник для державних діячів під назвою «Le droit des gens» («Закон націй»), у якому наголошував на «справедливій війні» без посилення на теологічну основу, яка існувала у працях Августина та Аквінського. Еммеріх де Ваттель писав, що кожна нація має право на війну (*jus ad bellum*). За його словами, це право не підпорядковується вищій владі, оскільки «суверенітет походить від народу як природний наслідок його соціальної організації» [6]. Він також обмежив спосіб ведення воєн (*jus ad bello*). Але на відміну від попередніх розробників концепції справедливої війни, де Ваттель обмежив війну лише на основі гуманітарних «ідеалів», а не релігійних переконань. На його думку, мистецтво є ідеалом, частиною людського буття, тому він засуджував руйнування чудових будівель та інших культурних цінностей.

Еммеріх де Ваттель проклав шлях для сучасних мислителів справедливої війни. З цього моменту доктрину «справедливої війни» створюють військові та уряди, а не теологи, оскільки вона продовжує розвиватися під впливом прагматизму, а не біблійної науки. Війна стає цілком світською темою.

Уже у другій половині XIX ст. можна спостерігати посилення ролі міжнародного права та його науки, зокрема і у сфері кримінальної відповідальності за воєнні злочини. У той період дослідження питань кримінальної відповідальності за воєнні злочини спрямовувалося здебільшого на вивчення ідей обмеження воюючих (зокрема, і шляхом притягнення до кримінальної відповідальності) у можливості вибору ними методів та засобів ведення воєнних дій. Вже у цей час вказані ідеї починають знаходити своє відображення в актах не лише національного, а й міжнародного права. У подальшому відбувається удосконалення кримінального законодавства, крім того, розробляються правила кримінального судочинства, створюються органи військової юстиції, до відання яких були віднесені питання притягнення до кримінальної відповідальності військових за вчинення ними воєнних злочинів, у тому числі ті, які вчинені стосовно мирного цивільного населення та його власності.

Відомий швейцарський юрист-міжнародник І. Блончлі видав у 1866 р. свій славнозвісний трактат «Сучасне військове право», матеріали якого згодом лягли в основу документів Гаазьких мирних конференцій 1899 та 1907 років. Даний документ автор присвятив важливості створення спеціального Положення про поведінку з військовополоненими, а також наголосив на важливості введення кримінальної відповідальності за порушення їх загальнолюдських прав та свобод. Трактат «Сучасне військове право» за свою основу мав працю Френсиса Лібера (так званий «Кодекс Лібера»), створений ним 1863 р. для федеральної армії під час громадянської війни у США.

Кодекс Лібера визначав та детально характеризував питання визначення стану громадянської війни, визначав поняття військової окупації, окреслював військово-політичні цілі війни, встановлював перелік дозволених військових засобів ведення війни, а також встановлював ряд інших важливих під час війни питань. Даний документ вимагав етичного та гуманного відношення до цивільного населення, яке опинилось під військовою окупацією. Також ним заборонялось вбивство військовополонених, за винятком, якщо взяття в полон ворога ставить під ризик існування підрозділу.

Кодекс Лібера забороняв тортури як військові дії. Зокрема у ст. 44, розділу II даного документу заборонялось «будь-яке необдумане насильство, вчинене проти осіб у країні, яка зазнала вторгнення, будь-яке знищення власності без наказу уповноваженої посадової особи, будь-яке пограбування, будь-який грабіж або звільнення, навіть після захоплення місця основними силами, будь-яке згвалтування, поранення, каліцтво або вбивство таких мешканців заборонялось під страхом смертної кари або іншого суворого покарання, яке може здаватися відповідним тяжкості правопорушення. Солдат, офіцер або рядовий, вчиняючи таке насильство, за непослух начальника, який наказує йому утриматися від цього, може бути законно вбитий на місці таким начальником» [7]. Крім того, Кодексом заборонялось використання отрути будь-яким способом, це діяння визнавалось порушенням законів та звичаїв війни і тягло за собою покарання.

Всі вище вказані та ряд інших положень були доопрацьовані та вдосконалені І. Блончлі у його праці «Сучасне військове право», яку він видав трьома роками пізніше.

Наприкінці XIX – на початку XX століть відбувається активний розвиток кримінального міжнародного права, зокрема ведуться дискусії щодо визначення його поняття, окреслюється важливість запровадження екстериторіальної дії кримінальних законів, обговорюються питання екстрадиції та надання правової допомоги потерпілим у кримінальних справах. Разом з цим, у цей час все частіше починає підніматися ідея створення міжнародного кримінального суду, який би поширював свою юрисдикцію на серйозні порушення законів і звичаїв війни; готуються перші проекти формування такої кримінальної правосудної структури. Крім цього, слід відмітити, що в період кінця XIX – початку XX ст. утверджується тверда позиція стосовно того, що до індивіда, який вдається до порушення законів і звичаїв війни, слід застосовувати кримінальну відповідальність за воєнні злочини, а накладення такої відповідальності має здійснювати новостворений міжнародний кримінальний суд, який матиме юрисдикцію щодо таких злочинів.

В подальшому, слід відмітити посилення ролі міжнародно-правової складової у досліджуваній сфері, що особливо активізувалась у другій половині XIX століття. У цей час починають з'являтися та реалізовуватися ідеї державних та приватних осіб, спрямовані на об'єднання міжнародної спільноти та спільнот окремих держав з метою утвердження правових засад та механізмів захисту поранених, військовополонених та цивільного населення. Таким чином, у 1863 році відбулось створення першого

у світі Міжнародного комітету допомоги пораненим, який у 1876 році було перейменовано на Міжнародний Комітет Червоного Хреста [8, с. 152]. Крім цього, за участі дванадцяти держав-членів міжнародної конференції, організованої скликанням швейцарського уряду у 1864 році у місті Женева, було прийнято першу у світі багатосторонню Конвенцію про поліпшення долі поранених на полі бою, учасниками якої з часом стали більш як півсотні країн [9].

Друга дипломатична конференція була скликана в Женеві в жовтні 1868 року з метою уточнення деяких положень Конвенції 1864 року і, зокрема, адаптації принципів Конвенції до морської війни. Додаткові статті, які були прийняті 20 жовтня 1868 року, однак не були ратифіковані і не набули чинності.

Конвенція 1864 року була замінена Женевськими конвенціями 1906, 1929 і 1949 років з того ж питання. Однак вона припинила свою дію лише в 1966 році, коли остання держава-учасниця, яка ще не приєдналася до пізнішої Конвенції (Республіка Корея), приєдналася до Конвенції 1949 року.

Першу у міжнародному праві спробу криміналізації воєнних злочинів та створення механізму реалізації кримінальної відповідальності, заснованого на міжнародному праві, здійснив президент Міжнародного комітету Червоного Хреста Г. Муаньє: саме за його ініціативи у 1872 р. був створений проект Конвенції про створення міжнародного судового механізму, основними завданнями якого мали стати попередження та переслідування осіб, винних у порушенні Женевської конвенції 1864 року [10, с. 188]. Відповідно до вказаного проекту передбачалась можливість воюючих сторін звертатися до Міжнародного трибуналу зі скаргою на порушників Конвенції 1864 року. Структура трибуналу утворювалась за наступною схемою: серед п'яти суддів два мали бути представниками воюючих сторін, а троє інших – представники нейтральних сторін, визначення яких відбувалось за жеребом. У разі, коли держава, яка має у трибуналі «нейтрального» представника, вступила у війну на боці однієї із сторін, тоді суддя, який є її представником вибуває із трибуналу, а на його місце за узалеженою практикою призначається інший представник нейтральної держави, визначення якого відбувається також за жеребом. Лише за наявності скарги, поданої однією із воюючих сторін, трибунал має право розглядати справу та засуджувати винних осіб до покарання, визначення якого відбувається у відповідності до додаткової до Женевської конвенції угоди. Крім засудження до покарання суд міг засудити до відшкодування потерпілому завданих збитків. Однак, даний проект так і не був затверджений та реалізований.

Під час Гаазьких мирних конференцій, які відбулись у 1899 і 1907 рр., була здійснена кодифікація законів і звичаїв війни, внаслідок чого було підняте питання стосовно міжнародного співробітництва при здійсненні переслідувань серйозних порушень права війни та притягнення конкретних посадових осіб до відповідальності за них.

Паризька мирна конференція 1919 року, основною ціллю скликання якої стало «підбиття підсумків» Першої світової війни, сприяла утвердженню воєнних злочинів, як підгрупи міжнародних, та започаткуванню індивідуальної кримінальної відповідальності. Створеною учасниками Паризької мирної конференції Комісією п'ятнадцяти у її доповіді від 29 березня 1919 р. був представлений список із тридцяти двох складів міжнародних злочинів, що були скоєні військовослужбовцями Німеччини під час Першої світової війни, класифікований на дві групи.

До першої групи були віднесені протиправні діяння, кваліфікація яких здійснюється як воєнних злочинів, скоєння яких відбувалось із порушенням загальноновизнаних правил ведення військових дій. До цієї групи були віднесені: застосування розривних куль та отруйних газів; потоплення будь-яких невійськових суден; вбивства вій-

ськовополонених; розграбування приватної власності; здійснення жорстоких дій стосовно поранених та хворих.

До другої групи злочинів входили ті, які були вчинені німецькою владною верхівкою стосовно громадян Німеччини (застосування без належних на те причин репресій і судових переслідувань, заподіяння тілесних ушкоджень, завдання шкоди здоров'ю чи гідності людської особистості).

Однак, згодом та ж таки Комісія п'ятнадцяти вирішила здійснити класифікацію з урахуванням суб'єктів злочинів, які підпадали під судове переслідування та кримінальне покарання у екстериторіальному спеціалізованому порядку.

Частина VII Версальського договору, яка носила назву «Санкції», встановлювала такі три різновиди юрисдикції у справах щодо воєнних злочинів:

1. Створення спеціального міжнародного суду представниками п'яти союзних держав (США, Великобританії, Франції, Італії, Японії) з метою розгляду справи колишнього німецького імператора Вільгельма II. Як бачимо, Версальський мирний договір встановлював кримінальну особисту відповідальність за порушення міжнародних договорів для кайзера Німеччини Вільгельма II (проте останній попросив притулку у Нідерландів, і отримавши його там, уникнув видачі його союзникам і своєчасного засудження [10, с. 188].

2. Військові суди держав, юрисдикція яких поширювалась на розгляд справ стосовно вчинення злочинів, спрямованих на порушення законів та звичаїв війни;

3. Змішані суди, до складу яких входять представники кількох зацікавлених країн у справах стосовно воєнних злочинів, що одночасно торкаються інтересів останніх [11].

Вперше воєнні злочини стали предметом міжнародного судового розгляду під час Нюрнберзького процесу, так само вперше за результатами його розгляду було встановлено реальні покарання за воєнні злочини. Створення Міжнародного військового трибуналу відбулось на основі домовленостей між США, Францією, Великобританією та СРСР. У статуті Нюрнберзького трибуналу, погодженого за участі 23 країн-учасниць міжнародної конференції, було визначено перелік дій, що регламентуються як злочинні, юрисдикційно входять до компетенції Трибуналу та призводять до індивідуальної відповідальності осіб, винних у вчиненні воєнних злочинів під час Другої світової війни. До їх числа увійшли вбивства, катування, взяття у рабство чи з метою інших незаконних цілей мирних жителів окупованих територій; вбивства або катування військовополонених або осіб, що перебувають у морі; вбивства заручників; розграбування громадської або приватної власності; безглузде руйнування міст або сіл; розорення, не виправдане військовою необхідністю, та інші злочини [10, с. 190]. Трибунал розглядав злочини винятково у зв'язку з воєнними діями. До відповідальності було притягнуто 24 особи, яким були пред'явлені обвинувачення за агресію, злочини проти миру, воєнні злочини і злочини проти людяності. 1 жовтня 1946 року Трибунал визнав винними 19 підсудних і виправдав трьох. Із визнаних винними 12 засуджено до смертної кари. Трьох фігурантів засуджено до довічного ув'язнення, чотирьох – до позбавлення волі на строк від 10 до 20 років.

3 грудня 1946 року по квітень 1949 року Сполучені Штати провели в Палаці правосуддя серію з дванадцяти додаткових військових трибуналів за воєнні злочини проти лідерів нацистської Німеччини. Підсудними були 177 високопоставлених лікарів, суддів, промисловців, командирів СС і поліції, військовослужбовців, державних службовців і дипломатів. Судові процеси викрили німецьке керівництво, яке підтримувало нацистську диктатуру. Зі 177 обвинувачених 24 були засуджені до смертної кари, 20 – до довічного ув'язнення, 98 – до іншого ув'язнення. Двадцять п'ять обвинувачених були визнані невинними [12].

У другій половині ХХ століття продовжили розвиватись та тлумачитись положення міжнародного гуманітарного права. З того часу і до сьогодні у всьому світі виникали і продовжують виникати різноманітні міжнародні та внутрішньодержавні конфлікти, в яких постійно гине велика частка населення, відбувається руйнування міст, розкрадання приватної власності, що, в першу чергу, свідчить про недотримання приписів міжнародного гуманітарного права. Серед найбільш відомих слід пригадати війни у В'єтнамі, Іраку, палестинсько-ізраїльський конфлікт, події у Сирії, Лівії, Чечні тощо. А тепер і російсько-українська війна, яка набула небачених за часів Другої світової війни масштабів. У всіх конфліктах простежується одна й та ж проблема – проблема запровадження універсальної кримінальної юрисдикції за воєнні злочини, що стикається в сучасних умовах з рядом великих об'єктивних й суб'єктивних перешкод.

У квітні 1966 року англійський філософ і математик Бертран Рассел запропонував французьким філософам Жану-Полу Сартру та Сімоні де Бовуар створити судовий трибунал для розслідування та засудження американських військових злочинів у В'єтнамі [13, с. 216]. Трибунал Рассела-Сартра зібрав групу філософів, юристів, активістів та істориків, щоб оцінити провини Сполучених Штатів у воєнних злочинах, скоєних у В'єтнамі. До складу журі входили провідні інтелектуали того часу, зокрема А. Дж. Аер, Леліо Бассо, Сімона де Бовуар, Ісаак Дойчер, Володимир Дедієр, Махмуд Алі Касурі та Девід Деллінгер. Недоброзичливіці у Сполучених Штатах, Франції та Об'єднаному Королівстві висміювали його як «суд-кенгуру», незважаючи на це, Трибунал намагався дотримуватися суворих стандартів правового прецеденту щодо представлення доказів і свідчень свідків. Він сповідував принцип «цілковитої відкритості», оскільки пропонував почути свідчення всіх і кожного, хто бажав взяти у ньому участь [14]. Трибунал провів дві сесії, він не мав жодних легітимних повноважень, а його рішення, відповідно, не мали юридичної сили. Проте йому вдалось привернути увагу широких суспільних мас до американської політики, заснованої на мовчанні та запереченні участі американських військ у подіях у В'єтнамі, чим підтвердив готовність до визнання та застосування норм міжнародного гуманітарного права. Примітивним є той факт, що ще під час відкриття першої сесії Трибуналу у травні 1967 р., яке відбувалось у Стокгольмі, Жан-Полем Сартром була вперше висловлена ідея створення постійно діючого судового органу, компетенція якого поширювалась би на розгляд справ стосовно наступних кримінальних злочинів: геноциду, воєнних злочинів, злочинів агресії.

Незважаючи на те, що коментатори традиційно відкидають це зібрання як «показовий процес», це зібрання стало джерелом натхнення для численних «народних трибуналів» двадцятого та двадцять першого століття – Трибуналу стосовно Латинської Америки 1973 року, Трибуналу стосовно Чилі 1974–1976 рр., Трибуналу стосовно Іраку 2004 року, Трибуналу стосовно Палестини 2009–2012 рр. Крім цього, за ініціативи ООН було створено Спеціальний комітет стосовно розгляду випадків порушення Ізраїлем прав людини на територіях, які перебували під окупацією, а також Комісію з перевірки відомостей про погане поводження з військовополоненими під час ірано-іракської війни 1980–1988 рр.

До 1990-х років воєнні злочини розглядалися у межах міжнародних збройних конфліктів, однак збройні протистояння, які виникли у 1991–2008 роках на території тогочасної Югославії та призвели до розпаду останньої на шість незалежних країн та невизнаної республіки Косово. Війни у колишній Югославії були за своєю суттю сукупністю міжнародних збройних конфліктів, які виникли на тлі релігійних та етнічних суперечностей, між сербами з однієї сторони, та хорватами, боснійцями, албанцями з іншої, а також між албанцями і македонцями. На той час

війна в Югославії стала найбільш кровопролитним протистоянням після Другої світової війни.

Міжнародний трибунал для колишньої Югославії (далі – МТКЮ) був заснований у 1993 році згідно з резолюцією 827 Ради Безпеки S/RES/827(1993) для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії [15]. Його дії були спрямовані на притягнення до відповідальності осіб, які вчинили серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, тим самим забезпечуючи справедливість для жертв і запобігаючи майбутнім злочинам. Юрисдикція МТКЮ поширювалася на серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 року, воєнні злочини, геноцид і злочини проти людства, вчинені особами на території колишньої Югославії з 1991 року. МТКЮ висунув звинувачення 161 особі, у результаті чого 89 осіб було засуджено, 18 виправдано та 13 направлено до національного суду. Тридцять семи особам були зняті звинувачення або вони померли. Жоден із фігурантів не залишився переховувачем від закону.

Протягом свого мандату, який тривав з 1993 по 2017 рік, МТКЮ безповоротно змінив ландшафт міжнародного гуманітарного права, надав жертвам можливість озвучити жахи, свідками яких вони були та які вони пережили, і довів, що ті, кого підозрюють, несуть найбільшу відповідальність за жорстокості, скоєні під час збройних конфліктів злочини, і їх можна притягнути до відповідальності.

Використання поняття воєнного злочину стосовно збройного конфлікту неміжнародного характеру продовжилось після створення у 1994 р. спеціального Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди (далі – МКТР). МКТР був заснований Резолюцією Ради Безпеки ООН 955 (1994) як відповідь на серйозні порушення гуманітарного права, вчинені в Руанді та сусідніх державах, і на загрозу миру та безпеці, яку вони становили [16]. МКТР мав повноваження переслідувати геноцид, злочини проти людяності та порушення статті 3, спільної для Женевських конвенцій і Додаткового протоколу II, вчинені між 1 січня і 31 грудня 1994 року руандійцями на території Руанди та на території сусідніх держав, а також негромадянами Руанди за злочини, скоєні в Руанді. МКТР виніс перше в історії рішення міжнародного трибуналу щодо злочину геноциду та вперше засудив колишнього главу держави за злочин геноциду. Крім того, прецедентне право Трибуналу особливо сприяло розгляду сексуальних злочинів у міжнародному кримінальному праві. Ще одна важлива складова була досягнута у «справі ЗМІ», де МКТР став першим міжнародним трибуналом, який притягнув представників ЗМІ до відповідальності за трансляції, спрямовані на підбурювання громадськості до вчинення актів геноциду.

Геноцид у Руанді був спланованою акцією тогочасної політичної еліти, яка задля реалізації свого плану залучилася підтримкою армії, жандармерії, угруповань, що підтримувалися владою, а також цивільних осіб. Різні статистичні дані свідчать про загибель від півмільйона до мільйона осіб, внаслідок чого населення країни скоротилось на 20%. При цьому основну частку населення, яка була піддана геноциду, становили тутсі.

У роки після геноциду понад 120 000 людей було заарештовано та звинувачено у злочинах, скоєних під час геноциду. Тюремна система була перевантажена, і люди чекали розгляду своїх справ у вкрай переповнених і в небезпечних для життя умовах. Під час геноциду було вбито багатьох суддів, адвокатів та інших юристів, що посилювало тиск на систему. Щоб мати справу з такою величезною кількістю злочинців, Руанді довелося знайти спосіб добитися справедливості, створивши трирівневу систему розгляду справ про притягнення до відповідальності за воєнні злочини:

- Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди.
- Національна судова система Руанди.
- Суди «Гасаса» [17].

З них МКТР розглянув справи лише 93 осіб. Національні суди Руанди розглянули справи, що стосувалися ще 10 тисяч підозрюваних. Однак і цього виявилось замало. Тому, щоб здійснити ефективне правосуддя щодо решти 110 тисяч осіб, довелося відновлювати традиційну систему правосуддя Руанди, яку представляли общинні суди під назвою *gasaca* [18, с. 102].

МКТР було створено для реагування на особливі обставини в Руанді як спеціальний захід для сприяння відновленню та підтримці миру. Оскільки у 2012 році він завершив більшу частину своєї роботи та наближався час його закриття, було визнано, що існує потреба створити спеціальний механізм для виконання ряду важливих функцій МКТР, які з часом применшаться. Таким чином, резолюцією 1966 (2010), ухваленою 22 грудня 2010 року, Рада Безпеки ООН вирішила замінити МКТР Залишковим механізмом, який взяв на себе низку функцій МКТР з 1 липня 2012 р. Цей механізм називається Механізмом ООН для міжнародних кримінальних трибуналів (МІСТ), і він також взяв на себе низку функцій Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії (МКТЮ).

Неоціненний вклад діяльності трибуналів щодо Югославії і Руанди у розвиток міжнародного гуманітарного і міжнародного кримінального права важко оцінити, однак питання їх ефективності та неупередженості тривалий час були причинами дискусій серед науковців-міжнародників у всьому світі. Критика стосовно діяльності трибуналів стосувалась здебільшого тривалості судових розглядів, вибірковості обвинувачених і того факту, що вони не можуть бути засуджені до смертної кари [10, с. 195]. Однак, не зважаючи на велику кількість дискусій стосовно ефективності та результативності діяльності зазначених трибуналів, вважаємо доцільною позицію М. Кондро, який відзначає, що «за роки свого існування міжнародні кримінальні трибунали щодо колишньої Югославії та щодо Руанди зробили важливий внесок у розвиток міжнародної кримінальної юстиції, посиливши боротьбу міжнародного співтовариства з міжнародними злочинами, і ця їх діяльність залишається одним із пріоритетних напрямів розвитку міжнародного права» [19, с. 133].

У подальшому при створенні судових трибуналів (Судових камер стосовно Камбоджі, Спеціального суду щодо Сьєрра-Леоне, а також Тимчасових Судових комісій зі Східного Тимору і Косово) у міжнародній практиці утвердилась двояка позиція:

– по-перше, для розгляду справ про притягнення до відповідальності винних у вчиненні воєнних злочинів відбувалось створення судового органу, який входив до вже існуючої системи національного судочинства відповідної держави. Використання даного підходу мало місце при створенні Судових камер щодо Камбоджі, а також у Косово та Східному Тиморі;

– по-друге, для розгляду справ про притягнення до відповідальності винних у вчиненні воєнних злочинів відбувалось створення самостійного судового органу, який не входив до складу національної судової системи відповідної держави. Використання цього підходу мало місце під час підписання угоди між ООН і урядом Сьєрра-Леоне стосовно утворення Спеціального суду. Беручи до уваги той факт, що Спеціальний суд – це відокремлений від національної судової системи судовий орган Сьєрра-

Леоне, його структура утворюється за участі як суддів, призначених урядом держави, так і кількох міжнародних суддів, що свідчить про специфічний характер діяльності такого органу у порівнянні з міжнародними трибуналами *ad hoc*, які існували до того.

Спеціальний суд для Сьєрра-Леоне був створений у 2002 році в результаті звернення уряду Сьєрра-Леоне до Організації Об'єднаних Націй у 2000 році про створення «спеціального суду» для розгляду серйозних злочинів проти цивільного населення та миротворців ООН, скоєних протягом десятиліття у країні, де тривала громадянська війна (1991–2002). Розташований у країні, де були скоєні злочинства, та поєднуючи міжнародне та національне право, СССЛ відкриває нове покоління міжнародних трибуналів, які, на думку експертів, забезпечать правосуддя швидше та за нижчою ціною, ніж її аналоги для Руанди та Югославії [20]. Інші важливі досягнення суду включають перші в історії засудження за напади на миротворців ООН, засудження за примусовий шлюб як злочин проти людяності та за вербування дітей для бойових дій. Вони свідчать про рішучість прокурорів і суддів суду, а також про досить багатогранний характер мандата суду. Проте, діяльність цього Суду також стикнулася із рядом критики, причиною його очевидною надмірністю, а також незадоволеністю тим, що він тривав утричі довше, ніж планувалося, і коштував більше, ніж очікувалося.

Висновки. Як показує практика, спеціально створені трибунали з часом припиняють свою дію, однак, ймовірним є той факт, що подібного роду тимчасові міжнародні органи будуть створюватись і в майбутньому, а можливо один із них матиме місце і в притягненні до кримінальної відповідальності осіб, винних у вчиненні воєнних злочинів на території України під час російсько-української війни, зважаючи на масовість та масштабність останніх.

Таким чином, генеза кримінальної відповідальності за воєнні злочини розпочалась задовго до того, коли на практиці вперше було засуджено воєнних злочинців. У давні часи, а також у часи античності та середньовіччя кримінальна відповідальність за воєнні злочини не існувала як така, а із зародженням перших заборон вчинення окремих дій під час війни, дослідники того часу починають говорити про необхідність введення кримінальної відповідальності у разі порушення вище вказаних заборон. Однак, висунуті тогочасними науковцями ідеї не мали нормативного закріплення, а тому їх дотримання не гарантувалось нічим, так само як і не існувало механізму притягнення до кримінальної відповідальності за порушення законів і звичаїв війни. І тільки з другої половини XV століття починається розвиток законодавчої складової кримінальної відповідальності за воєнні злочини, яка з часом тільки розвивалась та удосконалювалась. Проте, як свідчить практика притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення воєнних злочинів, і досі питання відповідальності осіб за вчинення цих злочинів є дискусійним та потребує вироблення нових механізмів та практик притягнення воєнних злочинців до відповідальності, що особливо актуально у наш час, коли у всьому світі відбувається назрівання збройних конфліктів, а деякі з них, такий як російсько-українська війна, вже супроводжуються масовими вчиненнями воєнних злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Mattox J.M. Augustine: Political and Social Philosophy. Internet Encyclopedia of Philosophy, 2020. URL: <https://iep.utm.edu/augustine-political-and-social-philosophy/#SH3c>. (дата звернення: 17.08.2023).
2. Islamic law and the rules of war. The New Humanitarian. 2014. URL: <https://reliefweb.int/report/world/islamic-law-and-rules-war>. (дата звернення: 18.08.2023).
3. Koritansky P. Thomas Aquinas: Political Philosophy. The University of Prince Edward Island. Canada, 2020. URL: <https://iep.utm.edu/thomas-aquinas-political-philosophy/>. (дата звернення: 17.08.2023).
4. Gordon G. S. The Trial of Peter Von Hagenbach: Reconciling History, Historiography, and International Criminal Law. *Historiography and International Criminal Law*, 2012. 49 s.
5. Попович В.П. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права у кримінальне законодавство України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Львів, 2010. 322 с.

6. Emmerich De Vattel *The Law of Nations or the Principles of Natural Law* (1758). Of the Just Causes of War. Book 3, Chapter 3. URL: <https://lonang.com/library/reference/vattel-law-of-nations/vatt-303/>. (дата звернення: 18.08.2023).
7. Lieber F. *Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field*. 1863. URL: <https://web.archive.org/web/20010407120840/http://www.civilwarhome.com/liebercode.htm>. (дата звернення: 18.08.2023).
8. Сушко С.В., Лютіков П.С. Вплив норм міжнародного гуманітарного права на національне право України у XXI сторіччі. 2022. С. 152–156.
9. *Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded in Armies in the Field*. Geneva, 1864. 2 s.
10. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія. За заг. ред. А. П. Бущенко, М. М. Гнатівського. Київ: «РУМЕС», 2017. 592 с.
11. *Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles) Treaty and protocol signed at Versailles, 1919*. URL: https://www.census.gov/history/pdf/treaty_of_versailles-112018.pdf. (дата звернення: 19.08.2023).
12. *The Nuremberg Trials*. 2020. URL: <https://www.nationalww2museum.org/war/topics/nuremberg-trials>. (дата звернення: 19.08.2023).
13. Tulli U. *Wielding the human rights weapon against the American empire: the second Russell Tribunal and human rights in transatlantic relations*. *Journal of Transatlantic Studies*, 2021. № 19. Pp. 215–237.
14. Manfredi Z. *Sharpening the Vigilance of the World: Reconsidering the Russell Tribunal as Ritual*. 2018. URL: <https://humanityjournal.org/issue9-1/sharpening-the-vigilance-of-the-world-reconsidering-the-russell-tribunal-as-ritual/>. (дата звернення: 19.08.2023).
15. П'ять питань про Міжнародний Воєнний Трибунал як механізм притягнення до відповідальності за міжнародні злочини. Громадський простір, 2023. URL: <https://www.prostir.ua/?news=pyat-pytan-pro-mizhnarodnyj-vojennyj-trybunal-yak-mehanizm-prytyahnnennya-do-vidpovidalnosti-za-mizhnarodni-zlochyny>. (дата звернення: 19.08.2023).
16. United Nations. *International Residual Mechanism for Criminal Tribunals: the ICTR in Brief*. 2023. URL: <https://unictr.irmct.org/en/tribunal>. (дата звернення: 19.08.2023).
17. *International Criminal Tribunal for Rwanda*. 2020. URL: <https://www.hmd.org.uk/learn-about-the-holocaust-and-genocides/rwanda/international-criminal-tribunal-for-rwanda/>. (дата звернення: 19.08.2023).
18. Аносова Ю.В. Механізми притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні злочинів проти людяності: міжнародний досвід та українські реалії. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*, 2015. № 168. С. 101–105.
19. Кондро М. Ефективність процесуальних норм притягнення до кримінальної відповідальності осіб за скоєння міжнародних злочинів у практиці міжнародних трибуналів ad hoc¹². *Держава і право*, 2022. Вип. 92. С. 131–141.
20. Steelman D. C. *The Legal Legacy of the Special Court for Sierra Leone* (2020). *International Journal for Court Administration*, 2022. № 13(1). URL: <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&profile=ehost&scope=site&authtype=crawler&jrnl=21567964&AN=157199563&h=6TPcRV7P6G2JGvpxqdDapcvNFHe2v5tKglwm29S7usNycdpxln8IEDzleZgUECB3kHxTcXs2j17o18TWBoPX5w%3D%3D&crl=c>. (дата звернення: 19.08.2023).